

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**БАЛТСЬКИЙ ПОВІТ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1862 – 1872 рр.):
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ,
ДЕМОГРАФІЇ ТА СТАНОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ
BALTA COUNTY IN THE POST-REFORM PERIOD (1862 - 1872):
FEATURES OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT,
DEMOGRAPHY, AND CLASS STRATIFICATION**

Анотація. Мета дослідження на основі статистичних та документальних джерел дослідити соціально-економічний та демографічний стан Балтського повіту Подільської губернії після скасування кріпосного права на проміжку 1862 – 1872 рр. Ми також зробим спробу з'ясувати, чи вплинула Селянська реформа на процес зародження капіталістичних відносин у краї, та простежимо як це позначилось на економічному стані краю.

Методологія дослідження базується на історичному, статистичному, порівняльному, хронологічному, логічному методах. Наукова новизна полягає у постановці питання про необхідність

дослідження соціально – економічного розвитку та демографічного стану земель Правобережної України у пореформений період на основі архівних джерел та документів, переоцінка окремих положень в історії, що до розвитку капіталізму. Висновки. Таким чином, на території Балтського повіту після Селянської реформи 1861 р. не відбулось жодних істотних змін як в соціальному, так і економічному житті. Провідною галуззю залишалось сільське господарство, у якому було зайняте більшість населення краю. Більшість землі і надалі належала феодалам, які у досліджуваній період зайняли очікувальну позицію. Відсутність ринку не спонукала феодалів та селян до збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів. Майже все вирощене йшло на задоволення власних потреб. Ремеслом займались ті ж селяни, у вільний від роботи час. Виробництво товарів базувалось переважно на ручній праці з використанням застарілих технологій.

Ключові слова: демографія, стратифікація, землевласники, орендарі, ремісниче виробництво, землеробство, будівництво.

Summary. The purpose of the study based on statistical and documentary sources is to investigate the socio-economic and demographic state of the Balta County of Podillia province after the abolition of serfdom at the interval of 1862–1872. We will also try to find out whether the peasant reform influenced the process of the emergence of capitalist relations in the country and trace how it affected the economic state of the region.

The research methodology is based on historical, statistical, comparative, chronological, and logical methods.

The scientific novelty is to ask the question of the need to study the socio-economic development and demographic status of the land of Right-Bank Ukraine in the post-reform period based on archival sources and documents,

reassessment of certain provisions in history, which is before the development of capitalism.

Conclusions. Thus, in the territory of Balta County after the peasant reform of 1861, there were no significant changes in both social and economic life. The leading industry was agriculture, which was occupied by most of the population of the region. Most of the land continued to belong to the feudal lords, who took a wait-and-see attitude during the study period. The absence of the market did not prompt the feudal lords and peasants to increase agricultural production. Almost everything grown was used to meet their own needs. The same peasants were engaged in craft, in their spare time. Production of goods was based mainly on manual labor using outdated technologies.

Key words: *demography, stratification, landowners, tenants, craft production, agriculture, construction.*

Балтський повіт знаходився в південно-західній частині Поділля, на південному заході губернії. Лежав між течіями рік Дністер та Південний Буг. Він мав спільні кордони з Ольгопільським, Гайсинським, Уманським, Ананьївським, Тираспольським повітами. З півдня, річкою Дністер відокремлювався від Бессарабії. Площа даного адміністративно–територіального утворення станом на 1866 р. складала 145.67 миль, 7.048,4 верст, 792 685 десятин (8.680 км²) [5, с. 22]. Це був найбільший регіон губернії у пореформений період в Подільській губернії. Його величина була майже в 2,5, а то і в 3 рази більшою за інші повіти. Так, другий по величенні Ольгопільський повіт мав площу 70,98 миль або 3.434,2 верст. А найменший повіт губернії – Летичівський, охоплював лише 46,92 миль або 2.270 верст²) [5, с. 22]. Повітовим центром було місто Балта.

Місцевість у краї хоча була і горбиста, але мала степовий характер. Вона складалася з пологих пагорбів, порізаних глибокими ярами, здебільшого сухими й безводними. Одна із частин Авратинської

(Подільської) височини, що була вододілом між лівобережними притоками Дністра та верхів'ям Південного Бугу, перетинала повіт і біля самої Балти проходила в Херсонську губернію. Південна частина повіту, між Дністром і Ягорликом, була степовою та посушливою. Характеризувалась безводністю, обезлісенням та малолюдністю [1, с. 201]. Східна половина краю, що знаходилась між ріками Бугом, Синюхою і Ятранню, у багатьох відношеннях різко відрізнялась від західної. Західна половина становить географічно нібито продовження Ольгопільського повіту, а східна за своїм характером, підходить більше до Уманського повіту Київської губернії [3, с. 35].

Ґрунт тут складався із тонкого шару чорнозему. Він здебільшого був пухкий із домішкою піску або суглинку. Чорнозем утворився переважно від розкладання степових трав. У сухе літо давав часто незадовільні врожаї, але зате в дощове літо врожай бував чудовий. Також тут зустрічався глинистий в'язкий чорнозем. По берегах річок Кодима і Саврань, місцями траплялися піски, а по річках Ягорлику і Кодимі мали місце іноді й болота [2, с. 234]. Сипучі піски знаходились тільки поблизу м. Саврані, на правому боці р. Буг і по р. Кодимі.

Водна система досліджуваної місцевості представлена двома найбільшими ріками Подільської губернії: Дністер та Південний Буг та притоками Кодима, Саражинка, Савранка, тощо. Річка Кодима брала початок на кордоні Ольгопільського повіту. Несучи води із заходу на схід від м. Кодима до м. Балта, вона поділяла повіт на 2 половини. Від м. Балти її течія пролягала на північний схід по кордоні повіту. Долина цієї водойми, як і в більшості приток Південного Бугу, була болотистою, шириною від 400 до 600 сажнів (852 до 1.380 м.) і здебільшого важко прохідна. На початок 60-х років водойми у повіті займали 3.786 дес. (0.47% від загальної площі), а болота – 2.628 дес.(0,33% відповідно) [7, с. 193].

Знаходячись у лісостеповій та степовій зонах, та маючи чорноземні ґрунти, закономірним було для населення краю займатись землеробством, тваринництвом, бджільництвом тощо.

Під лісами та кущами тут знаходилось 60.142 десятини землі, що становило 7,58% від загальної площі повіту. Переважаючою породою дерев був дуб. Майже всі ліси належали приватним власникам, які не вели правильного лісового господарства. Лісів у даній місцині було не багато. Штучним розведенням лісів ніхто не займався. Лісових розплідників також не було. В 1868 р. поміщик Арцимович у м. Рибниця побудував невеличкий паровий лісопильний завод. Він мав розпилювати ялину, що сплавлили по р. Дністер. Однак, він пропрацював дуже короткий термін часу. Продаж лісу здійснювався в незначних кількостях [4, с. 73].

Під полями у повіті знаходилось 440.294 десятин, що складало 55,54 % від загальної кількості землі [7, с. 193]. До 1861 р. у даній місцевості панувала перелогова система господарювання. При такій системі, поля після зняття декількох врожаїв, залишали під паром без обробки на 7 – 14 років. За цей час мала природнім шляхом відновитись родючість ґрунту. Із звільненням селян із кріпосної залежності, надмірно стала зростати розораність полів. Цьому явищу також почало сприяти підвищення цін на хліб і збільшення кількості селянських господарств. Перелогова система почала змінюватись на трипільну. На початку 60 -х років у бувших поміщицьких селян дана система обробітку землі повністю зникла. В поміщицьких економіях, які знаходились в перехідних від степової до лісової місцини (Слободзейській, Колбаснянській, Нестоїтській і Молокишській волостях) почали також запроваджувати трьохпільну систему. Лише в маєтностях, що межували з Херсонською губернією та у господарствах бувших державних селян Чернянської та Воронківської волостей, у цей проміжок часу ще використовувалась перелогова система [4, с. 66]. Штучне підживлення землі у господарствах не використовували.

Селяни вважали, що цю функцію добре виконуватиме кукурудза. Її велике коріння та розпушена земля внаслідок її збору, сприятимуть збільшенню родючості землі. Тому у досліджуваній період сільське населення засівало кукурудзою великі площі землі. Вона займала біля четвертої частини від усіх посівів [4, с. 66].

Більшість великих землевласників віддавали свої маєтності в оренду євреям купцям. Інші, по можливості, обробляли свої землі шляхом найму робітників. Були й такі, які віддавали землю для обробітку безземельним селянам або селянам однодвірцям. Були випадки, коли угіддя віддавали у користування скотарям, для випасу худоби [4, с. 66].

Крім великих купецьких єврейських орендних господарств, великі фільварки у селах Красеньке, Сикердом придбали Одеські купці греки Мавро; м. Ягорлик купив якийсь француз; с. Зозуляни набув кишинівський купець вірменин Гайло; с. Вихватинець викупив балтський купець із селян молдаванин Бокшеюч [4, с. 66]. Всі ці перетворення із землею вказують не лише на зміну форми, а й на зміну змісту землеволодіння. Земля стає «цікавою», а значить набуває товарності. «Вчорашні» поміщики змушені змінюватись та пристосовуватись. Але у пореформений період земля ще не набула повсимісного характеру товару. Ще не було створено ринку землі, законодавчої бази, яка б регулювала товарно – грошові земельні відносини. Селян ще не стали по- справжньому вільними, щоб поповнити лави вільнонайманих робітників або господарів. Не було створено ринку робочої сили тощо. Попереду було ще чимало роботи, перш ніж на цій території виник капіталізм...

Посіви озимих зернових склалися із жита, яке сіяли у невеликій кількості для того щоб поповнити його запаси в зернових магазинах, та пшениці, яка складала 1/5 частину від усіх посівів. Багато пшениці сіяли селяни, оскільки вона складала основну частину їхнього харчування. Біля 1/6 частини висівали ячменю. З ярових зернових висівалась пшениця

сортів: остиста, сандомирка, арнаутка та гірка, на площі біля 1/6 від усіх посівів. Також сіяли овес, інколи ярове жито, просо, гречку, горох, квасолю, сочевицю. Середня врожайність пшениці становила 5 сам., жита – 3 сам, ярової пшениці – 2 сам, кукурудзи – 16 сам., овесу – 3 сам, ячменю 3 сам [4, с. 73].

Щоб мати уяву про величину посівів зернових у повіті, ми спробуємо прослідкувати ці показники на проміжку з 1870 по 1872 рр. Це дасть зрозуміти нам не лише кількість висіяного зерна, але й побачити цей процес в динаміці. Так в 1870 р. у Балтському повіті було висіяно 60 тис. четв. озимої пшениці. В 1871 р. ця величина збільшилася вже до 101 тис. четв.. В 1872 р. цей показник дещо зменшився, і становив 67 тис. четв. Жита традиційно у даному краї висівалося менше, тому у 1870 р. величина посіву становила 42 тис. четв., в 1871 р. - 46 тис. четв., в 1872 р. – 50 тис. четв. Ярової пшениці в 1870 р. висіяно – 27 тис. четв., 1871 р. – 42 тис. четв., в 1872 р. – 47 тис. четв. Висів даної культури у вказаний період мав найвищі показники по Подільській губернії. Овесу було висіяно в 1870 р. – 32 тис. четв., в 1871 р. – 15 тис. четв., в 1872 р. – 27 тис. четв. [6, с. 18-19]. Як бачимо озимі зернові переважали над яровими. Це явище спостерігалось як в поміщицьких, так і в селянських господарствах. Так в с. Перейми Переймської волості, де оброблялось 1.010 дес. землі, озимою пшеницею засівалось 170 дес., житом – 170 дес., а яровою пшеницею 80 дес., кукурудзою – 160 дес., овесом – 40 дес., ячменем – 60 дес. [4, с. 73].

Населення повіту завжди харчувалось власним хлібом, і недоліку у ньому ніколи не відчувало. Майже кожний рік, за виключенням неврожайних, зерна бувало з надлишком. Певну його частину везли для продажу в Одесу. Щоб прослідкувати врожайність зернових у Балтщині, ми візьмем для прикладу ті ж 1870 – 1872 роки XIX ст. Так в 1870 р. на вказаній території зібрали 276 тис. четв. озимої пшениці, що на 216 тис. четв. більше ніж посіяно. В 1871 р. було зібрано цієї культури 179 тис.

четв. (+ 78 тис. четв.). У 1872 р. цей показник вже становив 222 тис. четв. (+ 155 тис. четв.). Що ж до жита, то ситуація була аналогічною. В 1870 р. було зібрано – 194 тис. четв. (+152 тис. четв.). У 1871 р. зібрали – 149 тис. четв. (+48 тис. четв.). В 1872 р. скошили – 159 тис. четв. (+92 тис. четв.). Подібна картина спостерігалась і з яровою пшеницею. В 1870 р. її зібрали 120 тис. четв. (+ 93 тис. четв.). Це був найвищий показник збору врожайності у губернії. Для порівняння, друге місце по кількості зібраної ярової пшениці у цьому році зайняв Гайсинський повіт, де скошили лише 19 тис. четв., що в 15 раз менше ніж у Балтському. В 1871 р. цієї культури було зібрано ще більше – 190 тис. четв. (+148 тис. четв.). В 1872 р. півень збору рівнявся 177 тис. четв. (+130 тис. четв.) [6, с. 52-53]. Надлишки хліба продавали євреям на місцевих базарах у містечках: Круті, Рибниця та містах Балті й Дубоссарах. Деякі селяни самі вивозили свою пшеницю на продаж до м. Одеси . Чимало євреїв перекупників їздили по краю, і скуповували зерно як в селянських господарствах, так і поміщицьких економіях. Оскільки у поміщиків величина зерна була значно більшою ніж у селян, то місцеві ринки збуту їх не влаштовували. Вони були просто не спроможні дати лад такій кількості продукту. Тому великі землевласники наймали комісіонерів (гуртових та роздрібних посередників) для вивозу зерна по залізниці, та продажу його в м. Одесі [4, с. 66]. Невелику кількість зерна використовували на місцевих винокурнях в м. Крутах та Ягорлику.

Неврожаї бували через два, три, а то і чотири роки. Але щоб неврожай був на всі види зернових, такого ніколи не було. Завжди якась зернова культура була із врожаєм. Це давало можливість місцевим жителям не відчувати голоду.

Крім погодних умов, на величину врожаю впливали й різноманітні шкідники. Так, ховрахи у даній місцевості з’являлися рідко, і в дуже малій кількості. Саранча у 1859 та 1860 рр. завдала великих спустошень. Знищували її по-старому: змітаючи віниками в купи, спалювали або

закопували. На весні все перекопувалось та переорювалось. У досліджуваний період їх на території повіту не спостерігали. Шкоду також завдавали жучки жовтого кольору, які у великих кількостях виїдали недозріле зерно пшениці. На нашу думку, це міг бути хлібний жук, який харчується зерном молочної стиглості. Проти нього не застосовували ніяких мір.

Як видно із вище наведеного матеріалу, рільництво у Балтському повіті у пореформений період було в стані піднесення. Високі врожаї зернових культур надавали їй характеру товарності. Але для того щоб капіталістичні відносини утвердились у цій сфері господарювання необхідні були не лише приватна власність на землю, але й наявність вільного ринку для продажу та купівлі продукції. Мала утвердитись конкуренція між товаровиробниками, якої ще не було, створитись фінансова підтримка тощо. Нічого цього не було. Єдине про що можна ствердно говорити, це продаж великих об'ємів зерна, які сприяли утворенню заможного прошарку. Це був час первісного накопичення капіталу.

До рослин що займали домінуюче становище у селянських господарствах у той час відносились картопля та коноплі. Також місцеве населення вирощувало буряк, капусту, цибулю, часник тощо. Картопля складала основу домашнього харчування, а конопля задовольняла потребу у тканині для білизни тощо. Посіви картоплі складали 1/20 всіх посівів, а посіви коноплі складали 1/100 частину від усіх інших посівів [4, с. 75]. Ці рослини садили як на городах, так і на невеличких ділянках полів. На важливість картоплі для місцевого населення вказує той факт, що в 1870 р. цієї культури було висаджено 17 тис. четв., це десь на рівні посівів гречки, якої висіяли у цьому році 19 тис. четв. У 1871 р. бульби посадили майже вдвічі менше – 8 тис. четв. В 1872 р. цей показник вже рівнявся 23 тис. четв. [6, с. 18-19]. У 1871 р. картоплі зібрали 12 тис. четв. (+4 тис. четв.), а

гречки 8 тис. четв. В 1872 р. показник збору бараболі вже становив 106 тис. четв. (+83 тис. четв.), а гречки 55 тис. четв. [6, с. 52-53].

Коноплю селяни сіяли для власних потреб. Із її волокон робили полотно. Льон висівали лише в двох, а інколи і в трьох поміщицьких маєтках на площі від 100 до 200 десятин. Його вирощували для насіння, яке продавали в Одесу для виготовлення олії. Олію також робили із насіння соняшника, коноплі. Великого промислового вирощення цих культур не було.

Буряк, як необхідний харчовий продукт сіяли лише на городах, а інколи на полях для власного харчування. Його величина складала 1/20 від усіх посівів. Цукрових заводів тут не було [4, с. 73].

Великих городів і садів, як то ми могли спостерігати в Літинському, Летичівському, Проскурівському повітах, у даному краї не було. Загальна площа під садами становила 3.267 десятин, що у відсотковому відношенні до всієї площі повіту становило 0,41 %. Не було і бажаючих використовувати їх із промисловою метою. Це було пов'язано із малими розмірами селянських садиб. Поміщики хоча і мали можливості, але надавали перевагу більш вигідному у даній місцевості землеробству [4, с. 75]. Однак у кожному населеному пункті Балтського повіту у 60 – 70 рр. ХІХ ст. більша частина мешканців мала невеликі городи. В Крутянській та Писарівській волостях у деяких господарствах також були, хоча і невеличкі, сади. Вони вирощували продукцію лише для домашнього харчування. Більшість садів все ж таки розташовувались на берегах р. Дністер. Найбільші сади були в селах: Журі, Цибулівці, Гормацькім, м. Рибниця. Значний прибуток від садів отримували лише поміщик та селяни с. Жура [4, с. 67]. В садах переважали сливи (венгерки). Також там росли вишні, черешні, абрикоси, яблуні, груші, волоські горіхи тощо. Вирощували також і акліматизовані рослини: персики та тутові дерева. Спеціальним розведенням цих рослин ніхто не займався. Деякі селяни із

названих сіл отримували прибуток із садів, у декілька десятків рублів. Прибутковість садів с. Жури приносила дохід їх володарю інколи до 2.000 руб. Власники сіл Нестоїта, Вихватинець, Попенки, Гермацьке інколи отримували орендну платню за свої сади від євреїв та старообрядців, що жили в м. Балта, по 75 – 150 руб. і більше [4, с. 67].

Надлишки продукції інколи продавали на місцевих базарах, але за межі населених пунктів їх не вивозили. Продавали переважно сушену сливу. Ціна за пуд (16 кг.) складала до 2 руб. Власник с. Журі Москальов пуд сливи продавав по 5 руб. Для домашніх потреб селяни сушили вишні, яблука, грушки, маринували сливу. Також жителі регіону доповнювали своє харчування в холодну пору року соленими огірками та кавунами [4, с. 67].

Культивувалось у Балтському повіті і виноградарство. Виноградники знаходились переважно біля р. Дністер на проміжку 70 верст (74.67 км.). Майже всі вони належали поміщикам. Селяни почали їх розводити лише після Селянської реформи, але в невеликій кількості, по кілька десятків або сотень лоз. Виноградники були у селах: Цибулівка, Гармацьке, Попенки, Молокиш. Великі виноградники, де нараховувалось 10.000 лоз і більше, займали площу до 3 десятин. Знаходились вони у сс. Гараба, Вадитуркул, Молокиш, Білоч, Вихватинці та м. Рибниці [4, с. 68].

Домінуючими сортами винограду були: бордо, бургундське, рислінг, мускат та просте Бессарабське. Способи виготовлення виноградних вин були різноманітні. В кращих виноградниках переробка йшла при допомозі різних пресів, в більш бідніших – цей процес здійснювали при допомозі ніг у спеціальних чанах. Вартість вина коливалась від 1 до 3 руб. за відро. Споживалося воно досить активно, але за межі повіту не вивозилось. У місцевих питних закладах вино увійшло в загальне вживання. Вирощення винограду у повіті не носило промислового характеру.

Вирощували у Балтському краї і тютюн. Планації цієї культури були як у поміщиків, так і в селян. Селянські тютюнові наділи займали площу від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ десятини на господаря. Поміщицькі ділянки були значно більшими, і сягали від 1 до 3 десятин. Найбільше його вирощували у м. Рибниця, де плантації цієї рослини родини пасльонових займали до 7 десятин. Культивували бессарабський і турецький сорти. Поміщики і орендарі переважно висаджували тютюн на ділянках біля Дністра. Зібраний врожай скуповували євреї, які за 100 шнурків даного товару платили від 40 до 60 руб. Шнурок мав дожину 3 сажні (6,4 м.) та вагу 4 фунти (1,814 кг.). Прибуток складав від 4 до 6 руб. за пуд [4, с. 68]. Тютюн продавався також на найближчі тютюнові фабрики.

Під луки у краї було відведено 133.983 десятин, а під вигони 63.771 десятини [7, с. 193]. Всього селяни і поміщики під покоси відводили четверту частину землі. І то, якщо сінокіс знаходився у лісі. Спеціальних пасовищ не існувало. Покоси сіна робили на землях, що були незручними для вулиць і площ. Худобу випасали на полях, що знаходились під паром, або після скошування трави та хлібів. Лише на прикордонні з Херсонською губернією, великі поміщицькі маєтності, відводили для худоби великі степові пасовища. Штучний травозасів не здійснювався.

Поряд із землеробством, у Балтському повіті розвивалось тваринництво. На початку 60-х років XIX ст. тут нараховувалось: 12.817 коней, 103.465 голів великої рогатої худоби, 79.317 простих овець, 24.315 тонкорунних овець, 41.008 свиней, 2.736 кіз. Всього вирощувалось 248.668 голів різноманітної худоби) [6, с. 193]. Станом на 1869 р. у повіті зафіксовано: 26,7 тис. коней (+13.883 голів); 107 тис. великої рогатої худоби (+ 3. 535 голів); 110,8 тис. простих овець (+31. 483 голів); 7.800 тонкорунних овець (-16. 515 голів); 5.900 кіз (+3.164 голів); 90.100 свиней (+49.092 голів). Всього вирощувалось 348.100 одиниць різної худоби (+299.432 голів) [6, с. 78]

Коней та волів взимку кормили сіном, овесом і ячменем. Вигульну худобу годували соломою, частково сіном із стеблами кукурудзи . У літній час використовували підножний корм. Сіль додавали у корм лише тим тваринам, яких поставили на відгодівлю. Тваринництво переважно існувало для домашніх потреб, але поряд із цим воно становило значну підмогу в кожному господарстві степової місцини.

Для обробітку полів використовували переважно волів, і в незначній кількості коней. І не дивно, оскільки для оранки місцеві жителі ще застосовували великі дерев'яні плуги, у які запрягали по шість, а той і вісім волів [3, с. 4] Коней переважно використовували для борін та обмолоту хліба. В поміщицькому маєтку с. Перейми Перем'янської волості, що знаходилось в оренді, нараховувалось 120 волів, 40 коней. У селян того ж села, у якому було 202 двора, на утримані було 450 волів і 50 коней. Як бачимо, на одне селянське господарство припадало по 2 голови робочої худоби [4, с. 74]. У великих господарствах на 2.000 десятин землі утримували біля 100 пар волів, 80 коней і 150 голів вигульної худоби. Середні господарства утримували на 600 дес. землі 20 пар волів, 20 коней і 50 вигульної худоби. Дрібні селянські господарства на 8 десятин утримували одну або дві пари волів, пару коней і 2 – 3 одиниці вигульної худоби [4, с. 69]. В багатоземельних маєтностях, що межували із Херсонською губернією, великі простори пасовищ віддавалися в гуртову оренду для випасу худоби [4, с. 69].

Гуртового та селекційного розведення тварин не здійснювалось. Однак у даній місцині було 3 кінних заводи: в с. Станіславчики Тридубської волості, с. Мала Мечетна Велико-Мечетнянської волості, в м. Криве Озеро в поміщика Гржимала Гилевича. Продаж коней із цих заводів здійснювався на місцевих ярмарках. Великого значення ці заводи не мали [4, с. 84].

Купівля і продаж домашньої худоби та коней здійснювались на ярмарках, у суміжних із селами містечках. 25 травня кожного року у м. Балту зганяли кілька тисяч коней. Крім заводських і робочих з інших повітів Подільської губернії, приганяли десятки табунів із Дону, Новоросійського краю, Бессарабії, а також заводських коней Полтавської, Воронезької і Тамбовської губерній [4, с. 70].

Окремі місцеві скотопромисловики, з числа євреїв, на весні купляли на місцевих недільних базарах худобу. Ціле літо випасали її на орендованих пасовищах, а на осінь продавали в м. Одесу, м. Бельці або далі за кордон [4, с. 69].

Вівчарство через брак пасовищ було слабо розвиненим. Овець переважно утримували селяни, для яких ця тварина давала як їжу, так і одяг. Поміщики також тримали їх не багато. Стригли овець в квітні або травні. Вовну селяни використовували для власних потреб, і лише надлишки могли продати на місцевих базарах. Поміщики також продавали вовну у невеликих кількостях в Одесі.

Таким чином, як видно із вище наведеного матеріалу, капіталістичних відносин у тваринництві, на території Балтського повіту ще не було. Повсюдно використовували традиційні, засновані на натуральному господарюванні методи ведення сільського господарства. Крім відання пасовищ в оренду, де власники землі отримували додатковий дохід без необхідності самостійно займатися скотарством, більш ринково орієнтованих підходів не видно. Не використовувались технології та методи, які б підвищували ефективність та прибутковість цієї галузі. Не видно крупнотоварного тваринництва, як однієї із форм розвитку капіталізму. У поміщиків які мали землі та капітал, були відсутні великі промислові ферми, на яких здійснювалося б інтенсивне вирощування тварин з метою максимізації прибутку. А ті три кінні заводи, що були у краї, також погоди не робили. У пореформений період просто було не

вигідно підвищувати товарність тваринництва, а значить і розвивати капіталістичні відносини. На наш погляд це було пов’язано із декількома чинниками. По-перше, реформою не було остаточно вирішене земельне питання, а тому земля не могла стати товаром. По-друге, на території Подільської губернії та Правобережної України переважало сільське населення, а частка міського, що була основним споживачем тваринної продукції, було не значним. По-третє, був слабо розвиненим внутрішній ринок Російської імперії, що також не спонукало до розвитку тваринництва. По-четверте, відсутність капіталістичних відносин у торгівлі. По-п’яте, відсутність конкуренції та мотивації у максимізації прибутку тощо.

І хоча Балтський повіт лежав між двома великими ріками Правобережжя: Дністром та Південним Бугом, рибальства як промислу тут також не було. Місцеві жителі сітками інколи ловили рибу у р. Дністер, але виключно для власних потреб. А ось мешканці з протилежного берега Бессарабської сторони, займались рибальством частково як промислом. Нерідко вони пропонували для продажу невеликих осетрів, севрюгу і навіть стерлядь, яка у невеликій кількості приходила у Дністер відкласти ікру. На базарах рибою майже не торгували [4, с. 70].

Популярним серед місцевого населення було бджільництво. Ним займались майже всі верстви населення. У селянських господарств воно велось у невеликих розмірах та не перевищувало 20 – 40 вуликів у 2, 4, а інколи і 10 господарів на село. Поміщики утримували до кількох сотень вуликів. Мед і віск селяни використовували для власних потреб. Надлишки меду продавали переважно поміщики. Місцеві євреї скуповуючи цей продукт по селах та містечках, згодом продавали його в м. Балта на ярмарках [4, с. 70].

Також у повіті не було бажаючих на промисловому рівні займатись птахівництвом, шовківництвом, полюванням. А якщо й щось і розвивалось, то для власного споживання.

Поряд із сільським господарством у Балтському повіті розвивалось і ремесло. Це вид господарювання, яким займались селяни у вільний від сільськогосподарських робіт час. Воно продовжувало базуватися на ручному виробництві із застосуванням традиційних інструментів. На досліджуваній території ремесло включало біля 15 галузей. Тому не дивно, що майже у кожному містечку та місті були, правда в обмеженій кількості, кравці, шевці, гончарі, бондарі, столяри, теслі, ковалі, слюсарі, фарбувальники, ткачі тощо.

Багато ремісників були залежні від землеробства й тваринництва, оскільки отримували сировину для своєї продукції саме звідти. Так для пошиття кожухів кушніри купляли шкіри тварин, які вичиняли та декорували, надаючи виробу товарного вигляду. Цей промисел існував лише в м. Крутець у Крутецькій волості. Ним займались селяни, у вільний від землеробства час. У даному промислі задіювались діти з 12 років. Окремих майстерень не було, а тому все здійснювалось у будинку в майстра. Поряд із членами сім'ї працювали і наймані робітники. Особливих труднощів у роботі не було. Використовували примітивні знаряддя праці. Не робили якихось особливих покроїв та не використовували якісь особливі види шиття. Артільного устрою виробництва не існувало. Вироблені кожухи продавали на місцевих ярмарках, за ціною від 9 до 20 руб. Все залежало від якості шкіри, кольору вовни, величини виробу тощо [4, с. 78]. Перекупників кожухів не існувало, але були перекупники сирої шкіри, які скуповували її у виробників по низьких цінах, а перепродували у три дорога. Це впливало на прибутковість промислу майже на 20 %. Конкуренції виробники не

відчували, оскільки поряд не було жодного аналогічного дрібного фабричного виробництва.

Повсюмісно було поширене прядіння вовни. Цією роботою займались переважно жінки та дівчата. Цим видом ремесла займались переважно на всьому проміжку зими, до польових робіт.

Важливе місце у житті місцевого населення відігравало ткацтво. Техніка даного виробництва передавалася з покоління в покоління, що сприяло збереженню традиційних знань та навичок. Завдяки праці жінок, вироблялись різні види полотна, рядна, сукно, скатертини та рушники. Ніяких технологічних змін у цьому виробництві не відбулось. Робота була ручною та здійснювалась на традиційних ткацьких верстатах, що склалися з дерев'яних рам, барабанів та ременів.

Особливістю Балтського повіту у досліджуваній період було те, що пошиттям одягу, взуття, головних уборів займалось місцеве єврейське населення. Сировину для виробництва купляли на базарах або в містечках Криве Озеро та Голосків. Євреї займались також токарною справою, бондарством, столярством і теслярством [4, с. 85].

Ковальство найбільш широко було представлене лише в м. Крутець у Крутецькій волості. Головною метою даного ремесла було виготовлення господарських та землеробських знарядь праці (лемішів, чересел до плугів, сани, виготовлення і ремонт візків тощо). Цим ремеслом, що не мало особливого спеціального значення займались як члени родини, так і наймані працівники. Залучались навіть діти молодші 16 років. Сировину для кузні купляли у місцевих лавках. Виробництво здійснювалось за старими відомими технологіями, при фізичних зусиллях людей та допомозі примітивних знарядь праці. Занепад цій галузі не загрожував, оскільки фабрично – заводської промисловості тут не було. Необхідні були лише майстри ковалі [4, с. 78]. Великих промислів, які б впливали на розвиток краю не було. Ним займались переважно члени родини на дому, без

використання найманої робочої сили. Товар виробляли із власної сировини, або тієї, що купляли на базарах. Виробництво здійснювалось із використанням примітивних знарядь праці та середньовічних технологій. Більшість товарів виготовлялися для домашнього вжитку. Промисли ці існували не одне століття, і селянська реформа не мала на них жодного впливу.

Таким чином, у пореформений період у Балтському повіті у розвитку ремесла була відсутня ринкова конкуренція та механізація виробництва. Поділ праці не став виразним, а виробництво продовжувало бути індивідуалізованим. Не спостерігалось будь-яких натяків на перетворення ремесла у мануфактурне виробництво. Не було артілей та будь – яких інших промислових об’єднань. Тобто, були відсутні будь – які ознаки розвитку капіталістичного середовища.

Єдина галузь, яка перебувала в постійному розвитку, була будівельною. Оскільки більшість населення проживало у селах, то і тип будівництва був відповідним. Селянські будинки будувались одноповерховими, довжиною до 7 сажень (15,12 м.) і шириною до 3 сажнів (6,48 м.). Висота від полу до даху рівнялась 1 сажню (2,16 м.). Дахи у будинках робили винятково крутими, а в землянках плоскими. Дах покривався соломною звичайним способом. Дуже рідко дах покривали очеретом і дранкою. Єврейські будівлі були покриті гонтом. Рідко хто робив дах залізним або солом’яним. Ніяких прикрас на дахах не робили. На кожному будинку був комин [4, с. 80].

Будинки на кам’яному фундаменті будували лише заможні селяни та частково євреї. Підвали під будинком викладали лише євреї. Жителі села переважно з каменю розбудовували льохи. Цегляних будинків та мазанок у повіті не було. Кам’яні будинки, що мурувались із необробленого каменю – вапняку будувались у селах: Шеринцях, Грабовій, Кайтанівці н Писарівкі, Плотянське. Матеріал для будівництва брали із власних каменоломень.

Селянські хати складались виключно із 2 кімнат, що розташовувались одна навпроти іншої, через сіни. Вікна виходили переважно на внутрішній двір або вулицю. Висота вікна рівнялась 1 аршину (71,12 см), а ширина – $\frac{3}{4}$ аршина (біля 53 см.). Житлова частина знаходилась окремо від нежилої. Будівлі розташовувались різноманітно: одні рядами з проміжками і прямими провулками, інші були розкидані окремими дворами, у неправильному розташуванні по відношенню одного двору до іншого. В кожному населеному пункті існували площі, які знаходились біля церков. Церкви та будинки священиків розташовувались у центрі. Всередині села знаходилась також поміщицька садиба [4, с. 74].

Поселення розміщувались у низинних місцях, де було багато води. Це було зручно як для власного споживання, так і для водопою худоби. Це також давало можливість для розвитку городництва.

У пореформений період місто Балта було одним із важливим торгових центрів, оскільки розміщувалось на торговій дорозі, що вела з Поділля, Волині, Київщини до берегів Чорного моря В 1860 р. у ньому нараховувалось 1.492 будинки. Через 3 роки (в 1863 р.), їх кількість зросла до 1.530 (+38). Із всіх будівель, лише 18 були кам’яними (1,17 %) [5, с. 119]. Також у місті було 3 церкви, костел, єврейська синагога, театр, лікарня, 2 училища і 309 лавок. В 1860 р. в місті проживало 14.154 містян, з яких 1.362 були купцями. По віросповіданню: православних – 3.656 осіб, католиків – 392 особи, розкольників – 1.267 осіб, євреїв – 7.996 осіб [1, с. 201]. У 1863 р. величина населення зросла до 14.629 осіб (6.435 чол. і 8.194 жін.) [5, с. 119]. Якщо врахувати, що у Балтському повіті у цей час проживало 210.069 осіб (103.371 чол. і 106.698 жін.), то кількість мешканців м. Балта по відношенні до всіх проживаючих у губернії становила лише 6,9 %. Порівнюючи чисельність населення у містах Подільської губернії у 1863 році, слід відмітити, що м. Балта поступалась

лише губернському місту Кам'янець – Подільську, де проживало 20.699 осіб (11.091 чол. і 9.608 жін.) [5, с. 119].

Найбільшими містами Балтського повіту були: Богопіль (Бугопіль) - 3.564 осіб; Криве Озеро - 3.472 осіб; Крути - 3.371 осіб; Голованевськ - 2.834 осіб; Пісчане - 2.291 осіб [5, с. 119].

В 1866 р. у повіті вже мешкало 210.801 осіб, що на 732 особи більше ніж у 1863 р. Що до станової приналежності, то спадкових дворян було 1,670 осіб, особистих дворян – 486, православного духовенства – 2.699 осіб, католицького духовенства – 5, євреїв – 261, містян – 29.301 осіб, селян – 165.840 осіб, військових поселенців - 24,635 осіб. Всі інші були – військовими, іноземцями тощо.

Більшість населення повіту були православного віросповідання. Їх величина рівнялась 168.033 особам. Католиків було – 10.606 осіб. Старообрядців проживало 1.429 осіб. Значною була кількість іудеїв - 30.724 особи. Мешкали також протестанти – 9 осіб [7, с. 193].

В 1870 р. досліджувану територію вже заселяли 221.692 осіб (112.002 чол. і 109.690 жін.). Приріст за 4 роки, від 1866 р. склав 10.891 осіб. У містах проживало 18.842 осіб (9.594 чол. і 9.248 жін.) [6, с.14]. За віросповіданням, більшість населення залишалась у православній вірі – 177.330 осіб (89.855 чол. і 87.475 жін.). Це був найбільший показник православних у Подільській губернії. Католиків проживало – 5. 556 осіб (2.818 чол. і 2.738 жін.). Чисельною залишалась частка вірян іудейського віросповідання – 36.926 осіб (18.427 чол. і 18.499 жін.). Збільшилась у цьому році і частка старообрядців. Їх кількість становила – 1.740 осіб (811 чол. і 929 жін.). Величина протестантів рівнялась 140 осіб (91 чол. і 49 жін.) [6, с. 60-61].

Таким чином, на території Балтського повіту після Селянської реформи 1861 р. не відбулось жодних істотних змін як в соціальному, так і економічному житті. Провідною галуззю залишалось сільське

господарство, у якому було зайняте більшість населення краю. Воно продовжувало забезпечувати населення продуктами, а ремісників - сировиною. Більшість землі і надалі належала феодалам, які у досліджуваний період зайняли очікувальну позицію. Обробка землі здійснювалась за старими технологіями, та при допомозі примітивних знарядь праці. Відсутність ринку не спонукала феодалів та селян до збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів. Більшість вирощеного йшло на задоволення власних потреб. У повіті була відсутня будь – яка конкуренція між виробниками, що могло б стимулювати до покращення якості продукції та зниження цін. Мала кількість міст та відсутність заводів не створювали попиту на сільськогосподарську продукцію. Торгівля була слаборозвиненою, і в основному була зосереджена на місцевих базарах та ярмарках. Позитивно відобразалась на економіці повіту наближеність до м. Одеси, де окремі поміщики могли збувати свою продукцію. Ремеслом займались ті ж селяни, у вільний від роботи час. Виробництво базувалось переважно на ручній праці з використанням простих інструментів. Факторами, які вказують на зародження капіталістичних відносин у Балтському повіті були: перехід більшості землевласників на трипільну систему господарювання; використання найманої робочої сили у різних сферах виробництва та відання землі в оренду, хоча і не було створено земельної ренти. Продаж великих об’ємів зерна, сприяв утворенню заможного прошарку.

Література

1. Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского Русского географического общества П.П. Семёнов-Тян-Шанский, при содействии В. Зверинского, Р. Маака, Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока : Т. I – Санкт-Петербург, 1863. 727с.

2. Докучаев В.В. Русский чернозем: отчет эконо. обществу / В. В. Докучаев; ред. и авт. предисл. Р. В. Вильямс. Москва, Ленинград: Сельхозгиз, 1936. 551 с.
3. Крупное землевладение в Балтском уезде / Х. У. З. Москва, 1894. 47 с
4. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск: Тип. Губ. упр. 1873. 243с.
5. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург. 1866. 453 с.
6. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург, 1875. 287с.
7. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно - Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург.: Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.